

Zágoni Balázs

Gyors leltár egy százéves némafilmgyártásról, avagy a Janovics-hagyaték pusztulása és feltámadása

1916. június 9-én dr. Janovics Jenő színi igazgató épp filmet rendezett Kolozsváron. *A peleskei nótárius* című népszínházból készülő produkció forgatókönyvét ő maga írta, a film főszerepét pedig a 76 éves Szentgyörgyi István alakította. „Az öreg Szentgyörgyi tudta, hogy ezúttal az utókornak játszik, és olyan színjátszó-művészetet produkált, hogy a felvétel ingyen publikuma önkéntelenül tapsolni kezdett” – írja az Újság másnapi száma.¹ A felvételek után Janovics Szentgyörgyihez fordult, és azt mondta neki: „Pista bátyám, a nótáriusodat átadtuk az utókornak.”

A szavát mindig álló, talpig úriember Janovics Jenő ezen ígéretét azonban nem tudta valóra váltani; *A peleskei nótárius*ból csak egy filmplakát, néhány fénykép és ez az anekdota maradt meg. Az eredeti negatív és a forgalmazásra szánt pozitív kópiák egyaránt eltűntek a 20. század viharaiiban, a kolozsvári némafilmgyártás igen gazdag termésének kilencven százalékával együtt.

Nosztalgizálás helyett ellenben érdemes számba vennünk, hogy ezek a filmek hogyan tűntek el, mi maradt meg belőlük, és még inkább azt, hogy mi és honnan került elő ebből az igen színes és gazdag hagyatékból. Hiszen egy évtized leforgása alatt a megtalált kolozsvári magyar némafilmek száma szinte megduplázódott. Van-e még remény újabb filmek feltárására és restaurálására, vagy az elmúlt évtizeddel egy korszak véglegesen lezárul?

1918, a tündöklés és hanyatlás éve

Az 1916-os év igen termékeny volt a Corvin filmgyár számára. A még csak egy éve működő filmgyártó vállalat, Janovics Jenő harmadik filmes vállalkozása, minden eddiginél több, összesen tizenhét játékfilmet készített, melynek csak egyike volt *A peleskei nótárius*.

Janovics ekkor úgy döntött, hogy eladja a Corvint és annak budapesti stúdióit Korda Sándornak és üzlettársának. Ugyanebben az évben létrehozta Kolozsváron a negyedik és egyben utolsó filmes vállalkozását Transsylvania Filmgyár néven. Ez a vállalat a következő évben tizenöt filmprodukción készített, melyeket a Monarchia területén a Magyar–Osztrák Filmipari Vállalat forgalmazott.²

Zágoni Balázs (1975) – író, filmes szakember, DLA, társult oktató, Babeş–Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár, zagonibalazs@gmail.com

¹ Jordáky Lajos: *Az erdélyi némafilmgyártás története (1903–1930)*. Buk. 1980. 95.

² Jordáky Lajos: *i. m.* 99.

A háborús helyzet ellenére Janovics nagy bizakodással indult neki az 1918-as esztendőnek. Eldöntötte, hogy az eddig három helyszínen – a Deák Ferenc (ma Eroilor) utca 6. szám alatti moziműteremben,³ a Nyári Színkör (ma Kolozsvári Állami Magyar Színház) épülete mögötti „filmstúdióban”,⁴ valamint a Mozifalvának becézett Szászfenesen – forgatott filmjei számára egy modern filmgyárat épít az Attila (ma Andrei Mureșanu) út végén, a jelenlegi Györgyfalvi negyed területén. „Lesznek itt tágas és dús felszerelésű atelierek, laboratóriumok, öltözők, vagyonokat érő felvevőgépek, díszletek és még sok minden, ami az újabb kori filmek raffineriás és ezermesterkedő előállításához megkívántatik” – adta hírül a *Színházi Újság* 1918 tavaszán.⁵

„Nehéz nyomon követni pontosan a Transsylvania tevékenységét. A gyártási sorrendet nem lehet megállapítani, csupán a kolozsvári bemutatókból lehet azokra visszakövetkeztetni, feltételezve azt, hogy amint elkészült egy film, azt siettek be is mutatni, hogy a szállítás okozta műsorgondokat a lehetőség szerint enyhítsék”⁶ – írta Welsler-Vitéz Tibor *A kolozsvári némafilmgyártás* című, kéziratban maradt művében.

Mindazonáltal úgy tűnik, a hiányos információk és a háborús nyersanyaghiány ellenére is, hogy az 1918-as év adja az egész kolozsvári némafilmgyártás leggazdagabb termését, Jordáky szerint tizenkilenc,⁷ szerényebb becslések szerint is tizenhat vagy tizennyolc filmet. Ez a gyors növekedés egyrészt valóban a háborús nyersanyaghelyzettel dacolva, másrészt épp a háborús konjunktúra miatt jöhetett létre. *A filméhség* már 1917 elején érezhetővé vált. „A francia után az olasz film is kiszorul az erdélyi mozikból. A behozatali tilalom fokozza a moziínséget. Ausztria filmtermése jelentéktelen...” – írja Jordáky.⁸ Ugyanakkor a világháború utolsó két telén a hatóságok, villanyáram- és fűtőanyag-takarékosságra hivatkozva, gyakran korlátozták a filmvetítések számát. A megnövekedett filmtermésnek így egyre kevesebb vetítési lehetőség jutott, drámaian csökkentve a filmek gazdaságosságát.

És ha ez nem lett volna elég, Janovicsnak nemcsak a filmjeiről, hanem a teljes szereplőgárdát, díszlet- és jelmeztárat biztosító háttérintézményről, vagyis a Hunyadi téri Nemzeti Színház túléléséről is gondoskodnia kellett.

„A tömeges repatriálások, a hatóságok különféle szekaturái nemcsak a színház, hanem a mozi közönségét is megritkították, minden anyagi erőforrást a színház szolgálatába kellett állítani. A jövedelmek nemcsak, hogy megcsappantak, de egészen el is maradtak. Janovics hozzá kellett, hogy nyúljon a saját vagyonához” – írja Welsler-Vitéz.⁹

A következő évben a Transsylvaniaiában már csak egy szkeccsfilm készült, 1920-ban pedig az utolsó játékfilm, a *Világrém*, egy játék- és oktatófilmes eszközöket keverő alkotás a szifilisz veszélyéről, melyet a háború utáni egészségügyi helyzetben az új román közigazgatás is szívesen támogatott.

Ezután a Transsylvania tevékenysége már csak filmkölcsönzésre korlátozódott, melyet még a harmincas évek elejéig folytatott.

³ *A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-tól 1920-ig*. Szerk. Balogh Gyöngyi – Zágoni Bálint. Kvár 2009. 82.

⁴ Ez a Cholnoky Jenő-fényképgyűjtemény tanúsága szerint csak egy magas üvegtetővel fedett, oldalról nyitott tér volt.

⁵ *A kolozsvári filmgyártás képes története 1913-tól 1920-ig*. Szerk. Balogh Gyöngyi – Zágoni Bálint. Kvár 2009. 82.

⁶ Welsler-Vitéz Tibor: *A kolozsvári filmgyártás*. Bp. 1963. (Kézirat) 296. Magyar Nemzeti Filmarchívum Könyvtára.

⁷ Jordáky Lajos: *i. m.* 115.

⁸ Jordáky Lajos: *i. m.* 99.

⁹ Welsler-Vitéz Tibor: *i. m.* 325.

Egy filmgyűjtemény eltűnése

Janovics tisztában volt filmjei értékével. Az 1920-as évek elejétől az eredeti negatív és az erről készült pozitív kópiák biztonságos tárolását a filmgyár operatőrére, Fekete Lászlóra bízta, aki Fotofilm nevű stúdiójának kolozsvári pincéjében raktározta ezeket. A direktor feljegyzése szerint 1926-ban még 18 film negatív és 14 film pozitív kópiáját őrizték itt.¹⁰ 1935-ben viszont a *Pásztortűz* című művészeti folyóirat számára írt cikkében már múlt időben beszélt az első magyar történelmi filmdrámáról, a Kertész Mihály által rendezett *Bánk bán*ról.¹¹

Mindazonáltal 1937-ben még 10 ép kópiáról és 13 hiányos, megrongált darabról készített feljegyzést, melyeket két év múlva megőrzés és bemutatás végett felajánlott a Magyar Nemzeti Filmirodának. De annak, hogy ez a tranzakció létrejött volna, semmilyen írásos nyoma nem maradt fenn.

Hegyí Lili, a kolozsvári filmgyár egyik színésznőjének feljegyzése szerint Janovics 1942-ben egy igen kellemes meglepetést szerzett egykori szereplőinek, akik a Select moziban gyűltek össze: „A diri az összes kolozsvári filmből vetített egynehány részletet, és azokat nagyon szellemes magyarázatokkal kísérte. Akkor a Fekete Laci műtermében még mindig épségben megvoltak ezek a filmek. Viszontláttuk magunkat a *Sárga Csikóban*, *A toloncban*, a *Mágnás Miskában*, *A Gyurkovits lányokban* és még sok-sok más filmben”.¹²

Az összes film meglétére vonatkozó első állítás helyessége erősen kétséges, és inkább a késői visszaemlékezéssel lehet magyarázni. De ha a cím szerint felsorolt filmekre vonatkozó mondat igaz, akkor az azt jelenti, hogy a második világháború alatt még ezek a filmek és még jónéhány produkció Janovics birtokában volt.

A döntő csapást a gyűjteményre végül nem ellenséges csapatok, hanem a természet mérte: Fekete László visszaemlékezése szerint a negyvenes évek derekán egy hatalmas esőzés alkalmával a pincehelyiségbe bezúduló víz semmisítette meg a filmeket.¹³

Nem kizárt, hogy e pincén kívül mások, máshol is őriztek tekercseket. A filmgyűjtemény(ek) sorsáról a kommunizmus éveiben mindössze városi legendák keringtek, melyeknek, függetlenül attól, hogy ki volt a főszereplője – Poór Lili, Janovics Jenő özvegye, avagy Szabó Dezső, a Fotofilm későbbi vezetője, netalán Jordáky Lajos kolozsvári szociológus és filmtörténész –, a vége mindig ugyanaz volt: jött a Szekuritáté, vagyis a kommunista titkosrendőrség, és elvitte a még megmaradt, rejtegetett filmtekercseket.¹⁴

Az ezredfordulóig a filmarchívumok birtokában mindössze két film maradt meg viszonylag ép állapotban: az 1917-es *A vén bakancsos és fia*, a *huszár* Fekete Mihály rendezésében, valamint a már említett 1920-as *Világrém*, Janovics Jenő rendezésében. Ezenkívül a Magyar Nemzeti Filmarchívum birtokában volt még a legelső és legnépszerűbb kolozsvári némafilm, a Janovics–Pathé-koprodukcióban készült 1914-es *Sárga csikó* egy mindössze hétperces darabja. Ez az 1914 és 1920 között gyártott legalább hatvan néma játékfilmet számláló gyűjteménynek alig öt százaléka.

¹⁰ Zágoni Bálint: *A sárga csikó nyomában*. Dokumentumfilm. 2016.

¹¹ Janovics Jenő: *Hogyan került a mozgófénykép vásznára Bánk Bán?* Pásztortűz XI(1935). 10–11. szám. 246–247.

¹² Zágoni Bálint: *A sárga csikó nyomában*. Dokumentumfilm. 2016.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

A nagy veszteségért az sem vigasztal, hogy a fennmaradási arány hasonló a teljes magyar némafilm-, valamint a környező országok némafilm-gyűjteményeinek esetében is. A némafilm-korszakot közvetlenül követő harmincas-negyvenes években, a hangosfilm hőskorában, a némafilmszalagra inkább mint újrahasznosítható nyersanyagra tekintettek, amelyből a műanyag feltalálása előtt fogkefét, szatyrot, igazolványtokot lehet előállítani, vagy amelyre újabb filmet lehet forgatni. A nagyon sérülékeny és gyúlékony anyag tárolására sem a túl száraz, sem a nedves környezet nem volt alkalmas, de ez általában csak túl későn derült ki.

Hiányos kincsek, hosszú nyomozások

1997-ben Vittorio Martinelli olasz filmtörténész egy, a berlini Bundesarchiv Filmarchivban készített feljegyzését átadta Balogh Gyöngyinek, a Magyar Nemzeti Filmarchívum munkatársának. A cédula egy azonosítatlan, német inzertekkel ellátott, vélhetően magyar némafilm kópiájáról szólt, melynek leltári száma KO 2612.

A Berlinből hamarosan megérkező egysoros tartalmi leírás azonban egyetlen, a korabeli sajtóból ismert némafilm történetéhez sem hasonlított. Egy évvel később öt fotó is érkezett a német fővárosból, melyeken a budapesti archívum munkatársai, nagy örömeikre be tudták azonosítani Berky Lilit és Fekete Mihályt. Mivel Berky Lili soha nem játszott külföldön, Fekete Mihály pedig kizárólag kolozsvári filmekben lépett fel, a kör gyorsan szűkült. De még így is sokáig bizonytalanok voltak a kutatók, hogy az 1917-es *Nehéz szerep* vagy a szintén ebben az évben készült *Utolsó éjszaka* került-e meg. Végül kiderült, hogy noha a kolozsvári újságokban mindkét címet említik, valójában a két film egy és ugyanaz, rendezője pedig nem más, mint Janovics Jenő, aki az előző címmel kezdte el forgatni, de végül az utóbbival mutatta be a produkciót.¹⁵

A budapesti filmarchívum munkatársainak két nehéz döntést kell meghozniuk: az eredeti német vagy új magyar inzertekkel készüljön a felújítás? A döntést nehezítette, hogy a megtalált film erősen hiányos volt: 2000 méter helyett mindössze 1200 méteres. A korabeli sajtóból részletesen rekonstruálható volt a cselekménye, de a nagy kérdés, hogy a Janovics-film sodró lendületét érdemes-e, szabad-e megtörni töbttucatnyi részletes, magyaráló inzerttel, továbbra is megmaradt. Végül a magyar nyelv és mindössze öt egyszerű inzert mellett döntöttek, amelyek kevésbé törnek meg a filmnézés örömét. A legfájóbb viszont, hogy nemcsak a film első és negyedik felvonása hiányzik teljesen, hanem a befejező, hatodik felvonás közel fele is. Az ebből fakadó hiányérzetet pedig már nem lehetett magyaráló inzertekkel pótolni.

Csak e négyéves kutatómunka és tartalmi restaurálás után kezdődhetett meg Amszterdamban a Haghefilm 10 000 eurós díjának segítségével a film közel egy évig tartó technikai restaurálása, melynek végén, 2002 őszén előbb egy szűk magyar szakmai közönség, majd a Pordenonei Némafilm Fesztivál nemzetközi közönsége előtt mérettetett meg Janovics akkor már nyolcvanöt éves némafilmje.¹⁶ Így néz ki egy átlagos némafilm-felfedezés és restaurálás.

¹⁵ K. K.: *Egy Janovics-film, Az utolsó éjszaka (1917) azonosításának és restaurálásának krónikája*. Filmspirál VIII(2002). 2. szám.

¹⁶ Uo.

Ennél lényegesen kalandosabb az 1914-es *A tolonc* megtalálásának története. Cselényi László, a Duna Televízió akkori elnöke, 2006-os amerikai útja során találkozott Mautner Gabriellával, a New York-i Magyar Ház önkéntes könyvtárosával, aki felhívta a figyelmét az évtizedek óta az intézmény pincéjében álló tizenhat rozsdás filmdobozra. A gyúlékony nitrátfilmeket nem lehetett repülőn szállítani, ezért egy tengerjáró hajó mosódájában utaztak nyolc hónapot Lisszabonig, ahonnan szárazföldi úton kerültek a Duna Televízióhoz, majd egy évvel később a Magyar Nemzeti Filmarchívumba.¹⁷

Csak ott derült ki, hogy később, a *Casablancá*val világhírűvé vált Kertész Mihály első megkerült kolozsvári filmjéről van szó. A rendező összesen három filmet készített Kolozsváron, Janovics filmgyárában, de eddig mindhárom elveszettnek hitték. A felfedezés nagy szenzációt keltett filmes körökben, hiszen ez a film egyben a Kertész-filmográfia legrégebbi megtalált darabja, és a második legrégebbi, előkerült magyar néma játékfilm. A felfedezés fontosságát tovább növeli, hogy ez az egyetlen olyan mozgóképek, amely megőrökíti Jászai Marit, illetve az egyetlen fennmaradt magyar némafilm, amelyen a később Victor Varconi néven Hollywoodban híressé vált Várkonyi Mihályt láthatjuk játszani.¹⁸

A film Janovics 1920-as nemzetközi filmforgalmazói tevékenysége során kerülhetett New Yorkba *The Undesirable* címen, ahol a nevet angolosították – így lett például Angyal Liszkából Angel Betty – és angol nyelvű inzertekkel látták el.¹⁹

A fellelt kópia gyanúsán jó állapotú volt, és a kutatók arra is hamar rájöttek, hogy miért: egy másolási hiba miatt a vetítésre szánt pozitív kópián a képkockák remegtek, így valószínűleg egy-két vetítés után lemondtak róla.

Az archívum 2008-ban az amszterdami Haghefilmhez, majd egy amerikai filmlaboratóriumhoz fordult, de egyikük sem tudott segíteni a remegés megszüntetésében. A kópia végül visszakerült Budapestre, ahol egy újonnan beszerzett gép és szoftver segítségével, állami támogatással, a Magyar Filmlabor állította helyre a filmet, és még az eredeti, öt-hat színben játszó virazsírását (kézi színezését) is sikerült élethűen újraalkotni. Kertész filmjének díszvetítésére 2014 októberében, az I. Magyar Filmhét megnyitóján került sor.²⁰

Mi kerülhet még elő és honnan?

Fontos megjegyeznünk, hogy sem *Az utolsó éjszaka*, sem *A tolonc* nem szerepelt az 1937-es, de még az 1926-os Janovics-féle listán sem. Ha ezek a filmek a negyvenes években valóban megsemmisültek egy beázás alkalmával, akkor éppen ezek közül kerülhet elő kisebb eséllyel a jövőben bármi, hacsak nem forgalmazták a húszas években külföldön is, *A tolonc*hoz és *Az utolsó éjszakához* hasonlóan őket.

¹⁷ *A tolonc* újkísérőzenével. Erdélyi Figyelő 2015. június 3-i adás <https://www.youtube.com/watch?v=iHrK7s6UyAI> Utolsó megtekintés: 2018. 06. 26.

¹⁸ *Előkerült a legelső jó magyar film*. Filmtett 2008. március 20. <http://www.filmtett.ro/hir/166/elokerult-a-legelso-jo-magyar-film> Utolsó letöltés: 2018. 06. 26.

¹⁹ *A tolonc* újkísérőzenével. Erdélyi Figyelő 2015. június 3-i adás. <https://www.youtube.com/watch?v=iHrK7s6UyAI> Utolsó megtekintés: 2018. 06. 26.

²⁰ *A tolonc második diadalútja*. Filmtett. 2014. október 14. <http://www.filmtett.ro/cikk/3759/a-tononc-masodik-diadalutja-felujitott-kerteszes-filmkinccsel-inditott-az-i-magyar-filmhet> Utolsó letöltés: 2018. 06. 26.

Fontos észrevennünk, hogy a két megtalált film egyike Berlinből, a másik pedig New Yorkból került haza. A Budapesten gyártott némafilmek közül az utóbbi években egy Hollandiából, de a legtöbb Bécsből és Belgrádból került Magyarországra. Ez utóbbi helyről öt film is, köztül Garas Márton 1919-es *Twist Olivérje* és Balogh Béla 1924-es *Pál utcai fiúkja*. A belgrádi intézet munkatársa szerint még 1500-1600 azonosítatlan nitrotekerccsel rendelkeznek, ami komoly reménykedésre adhat okot. Ugyanakkor azzal is számolni kell, hogy külföldi kutatók számára szinte lehetetlen bejutni a szerb archívumba, amint ez a *Sárga csikó nyomában* című dokumentumfilm alkotói számára is kiderült.²¹

Balogh Gyöngyi filmtörténész, a Magyar Nemzeti Filmarchívum immár nyugalmazott munkatársa szerint elsősorban filmarchívumokban reménykedhetünk, mégpedig olyanokban, amelyekben alacsony a feldolgozottsági szint, mint például a belgrádiban. Pincékben és padlásokban nem, mert a szakszerűtlen tárolás egy évszázad alatt nagy valószínűséggel teljesen tönkretette már a nitro filmszalag emulzióját.

De *A tolonc* mindent elméletet meghazudtoló, jó állapotú felbukkanása némi reményre adhat okot, hogy legalább a *Sárga csikó*nak, ennek a 137 kópiával három kontinensen forgalmazott legelső és legnépszerűbb kolozsvári némafilmnek egy ép példánya lapulhat még valahol.

A Quick Inventory of a Hundred-Year-Old Silent Film Production. The Death and Resurrection of the Janovics-Legacy

Keywords: silent film, Janovics, Kertész, Korda, theatre

More than sixty silent films have been produced in Cluj between 1914 and 1920 in Jenő Janovics's film companies, and all but two have vanished during the stormy 20th century. But suddenly, in the first decade of the 21st century, two formerly lost films have been found and restored. This article presents the circumstances in which these silent films disappeared, the way the two "new" films have been discovered, and analyzes the possibilities and chances to find more such films, especially the most successful of them, *The Yellow Foal* (*Sárga csikó*)

²¹ Zágoni Bálint: *A sárga csikó nyomában*. Dokumentumfilm. 2016.